

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, yazar, editör ve aktör Yervant Tolayan'ın (Gavroş, 1883-1937?), 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da yaşayan Ermeni ve Türk halkın politik tarihini, özellikle tiyatrocuların ve gazetecilerin kültürel yaşamını merkeze alarak kaleme aldığı anılarından oluşmaktadır.

Asıl olarak Türkiye'deki Ermenilerin toplumsal ve teatral hayatını anlatan Tolayan'ın kullandığı "Trkahay" ifadesi, özellikle bağlamın açık olduğu durumlarda sadece "Ermeniler" şeklinde karşılanmıştır. Anılarını 1936'da kaleme alan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan bir dönemi anlatırken zaman zaman Osmanlı yerine Türkiye ifadesini tercih eden Tolayan'ın tercihinine sadık kalınmıştır.

Ermenice eser isimlerinin Türkçe karşılıkları köşeli parantez içinde verilmiştir. Ermenice isim, yayın ve kuruluş adları Türkçe fonetiğe uygun şekilde yazılmıştır.

Yazara, Ermenice ve Türkçe editörlere ait notlar şu şekilde belirtilmiştir: Yervant Tolayan (y.n.), Nesim Ovadya İzrail (T.e.n.) ve Ardzvi Pahçinyan (E.e.n.).

Kitaptaki fotoğraflar Ermenice baskıdan alınmıştır. Mezar fotoğrafları Berge Arabian'a aittir. Tarihi kartpostallar ve oyuncuların fotoğrafları Yetem Çubukçuoğlu koleksiyonundan temin edilmiştir. Bazı fotoğraflar ise oyuncu ve editör Jirayr Çolakyandır ve tarihçi Nesim Ovadya İzrail'den alınmıştır.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu* (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak kullanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

GAVROŞNAME

**Osmanlı ve Türkiye Ermenilerinin
Tiyatro ve Gazetecilik Serüveni, 1900-1935**

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 243 06 02
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - 44967 320

Gavroşname
Osmanlı ve Türkiye Ermenilerinin
Tiyatro ve Gazetecilik Serüveni, 1900-1935
Yervant Tolayan

Çeviren
Solina Silahlı

Editörler
Nesim Ovadya İzrail
Nayiri Büyüksimkeşyan

Kapak Tasarımı
Melisa Arsenyan

Kapak Görselleri
Aram Andonyan tarafından çizilen ve Yervant Tolayan'ın yayımladığı
Gavroş'un "alameci farikası" olan karikatür (detaylı bilgi için
kitabın 356-357 nolu sayfalarına bakınız).
Arka Kapak Fotoğrafi: Yervant Tolayan
Hrant Dink Vakfı Arşivi, Hagop Ayyaz Koleksiyonu Ref. 1.1.1.771

© Aras Yayıncılık, 2020
ISBN 9786257460620

Baskı
Sena Ofset: Yakuplu Mahallesi 194. Sokak Blok No: 1 İç Kapı No: 465
Beylikdüzü-İstanbul Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Mart 2025, İstanbul

GAVROŞNAME

Osmanlı ve Türkiye Ermenilerinin
Tiyatro ve Gazetecilik Serüveni, 1900-1935

YERVANT TOLAYAN

Ermeniceden çeviren: Solina Silahlı

İÇİNDEKİLER

Yervant Tolayan (Gavroş).....	9
Sunuş: Ermeni kaderi.....	11
<i>Nesim Ovadya İzrail</i>	
Benzersiz Bir Kaynak.....	17
<i>Arzvi Pakhçinyan</i>	
Önsöz gibi: Bu anılar neden ve nasıl ortaya çıktı?.....	31
Okura, Ev bizim, söz bizim	33
I. BÖLÜM: Takdim.....	35
II. BÖLÜM: Türk Tiyatrosuna Giriş.....	71
III. BÖLÜM: İstanbul'daki Köprünün Altından Gelip Geçenler.....	113
IV. BÖLÜM: Hamit Döneminde Tiyatro	157
V. BÖLÜM: İstanbul, Pera ve Taşra Tiyatroları.....	175
VI. BÖLÜM: İstanbul'un Eski ve Yeni Türk Tiyatro Kumpanyaları..	199
VII. BÖLÜM: Mınak Efendi Liderliğinde Osmanlı Dramatik Kumpanyası	219
VIII. BÖLÜM: Türk Tulûat Kumpanyalarına Genel Bakış ve <i>Commedia dell'arte</i>	259
IX. BÖLÜM: Türk Tulûat Kumpanyalarında ve Ortaoyunu'nda Ermeni Oyuncular ve Kadın Şarkıcılar	281
X. BÖLÜM: Ermeni Oyuncular ve Türk Halkı, Osmanlı Dram Kumpanyasında Türk Kadınlar.....	299
XI. BÖLÜM: Reşat Rıdvan ve “Mesire” Tiyatrosu	317
XII. BÖLÜM: Popüler Aktör Vahram Papazyan'ın İstanbul'daki İlk Gösterisi.....	341
XIII. BÖLÜM: Anayasa'dan Sonra Türk Tiyatrosu ve Ermeni Oyuncular.....	349
XIV. BÖLÜM: Türk Devlet Tiyatrosu Darülbedayi ve Ermenilerin Türk Devlet Tiyatrosuna Girişi.....	379

XV. BÖLÜM: Ermeni Oyuncuların Katılımıyla Arşak Benliyan'ın Osmanlı Operet Kumpanyası.....	393
XVI. BÖLÜM: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Oyuncuların Durumu, Ermeni Aydınlar Sürgüne Doğru.....	411
XVII. BÖLÜM: Mütareke Döneminde Kurulan ve Kafkas Ermenileriyle Zenginleşen İstanbul Ermeni Dramatik Kumpanyası	433
XVIII. BÖLÜM: Türkiye'den Paris'e Gelen Ermeni Oyuncular, Paris'teki Ermeni Mahallesinde On Yıl.....	465
Dizin.....	502

YERVANT TOLAYAN (1883-1937?)

YERVANT TOLAYAN (GAVROŞ)*

Mizah ve gazete yazarı, aynı zamanda oyuncu Yervant Tolayan (Gavroş) 1883'te İstanbul, Feridiye Mahallesi, Eğri Sokak'ta doğdu. Babası ünlü gazete yazarı, çevirmen, oyuncu, yayıncı Hovhannes Tolayan'dı¹. Eğitimini Sakızağacı'ndaki Lusavoriç ve Karaköy'deki St. Benoit okullarında aldı. Yirminci yüzyılın başından itibaren İstanbul Ermeni basınında mizah eserleri yayımladı.

1908-1926 arasında belli aralıklarla İstanbul'da, kısa bir süre Kahire'de ve 1927-1936 arasında Paris'te *Gavroş* mizah dergisini yayımladı. Başka mizah dergileri de çıkardı, İstanbul'da basılan bazı yayımlarda yazıları çıktı.

Tolayan edebi ve editoryal çalışmalarının yanında tiyatro hareketine de katıldı. İstanbul'da Mardiros Mınakyan'ın tiyatro kumpanyasının bir parçası oldu. 1926'da İstanbul'dan uzaklaşmak üzere gittiği Paris'te sahneye çıktı. Yalnız Ermenice değil Türkçe temsillere de katıldı ("Sanatın dili yoktur" derdi). 1915'te Batı Ermenisi diğer aydınlarla birlikte sürüldü. Türk sinemasının kurucusu Muhsin Ertuğrul'un *Leblebici Horhor* (1923) ve *Sözde Kızlar* (1924) filmlerinde oynadı.

1936'da Sovyet Ermenistanı'na göç etti. *Gavroşname*'yi de orada yazdı. 1937'de ya da daha geç bir tarihte Stalin'in zalimce baskıları sebebiyle tutuklanıp işkenceye maruz kalarak öldürüldü.

Yayımlanmış kitapları şunlardır: "İdealin Peşinden (*Pera'nın mizahi gelenekleri*)" (İstanbul, 1910); *Gavroş Asker: Askerlik Anıları, Kışla Hayatından* (İstanbul, 1910); *Gavroş'un Paskalyası* (İstanbul, 1919)².

* Yervant Tolayan'ın biyografisi, kitabın Ermenice orijinalinden çevrilmiştir. *Gavroche*, Victor Hugo'nun *Sefiller* (1862) romanındaki karakterlerden birinin, Paris sokaklarında yaşayan evsiz ve haylaz bir oğlanın ismidir. (T.e.n.)

1 Hovhannes Tolayan (1856-1936). Kevork Pamukciyan'ın verdiği bu tarihlere karşılık, Yervant Tolayan babasının seksen iki yaşında öldüğü bilgisini vermektedir. (T.e.n.)
2 Ayrıca A. Keçyan ile birlikte yazdıkları, *Eldeki çizgiler ne diyor? Karakter, geçmiş, gelecek ve hastalıklar hakkında* (İstanbul: [yayınevi belirtilmemiş], 1920) isimli bir kitabı daha vardır. (T.e.n.)

SUNUŞ ERMENİ KADERİ

Nesim Ovadya İzrail

Hagop Ayvaz'ın 1946-1996 arasında, elli yıl süreyle iki haftada bir Ermenice yayımladığı tiyatro, sinema ve kültürle ilgili *Kulis* dergisini çok yakın bir tarihte tanıdık. İstanbul'un merkezinde açılan "Kulis: Bir Tiyatro Belleği, Hagop Ayvaz" sergisi 15 Aralık 2020-25 Temmuz 2021 tarihleri arasında ziyaretçilerini ağırladı. Hagop Ayvaz Arşiv Koleksiyonu bugün Hrant Dink Vakfı'nın güvenli ellerinde hizmet vermeye devam ediyor.

Yervant Tolayan'ın *Gavroşname, Teatral ve Editöryal Anılar 1900-1935* başlıklı eseri, Türkiye'nin yakın tarihi ve özellikle de tiyatro ve basın tarihiyle ilgilenenlere, Hagop Ayvaz ve *Kulis*'ten sonra yeni bir sürpriz mahiyetinde.

1883-1937 arasında yaşayan Yervant Tolayan, on yedi yaşında başladığı Ermenice basın ve tiyatro ile dolu dolu geçen otuz beş yıllık aktif hayatına ait anılarında, bir dönemin Türk-Ermeni ilişkilerini de akıcı bir şekilde dile getiriyor. Osmanlı Anayasası'nın ilan edilmesiyle bizzat başlattığı, haftalık tiyatro, kültür ve mizah dergisi *Gavroş*'u Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet'in fırtınalı yıllarında İstanbul'da, 1926'dan 1936'ya kadar Paris'te, yirmi sekiz yıl süreyle yayımlıyor. *Gavroş* giderek Yervant Tolayan'ın da adı oluyor.

Kulis ve *Gavroş*, birbirine çok benzeyen Ermenice tiyatro ve kültür dergileri. 1908'de yola çıkan *Gavroş*'un yaşamı 1936'da sona erdikten sonra, 1946'da *Kulis* bayrağı devralıyor ve 1996'ya kadar taşıyor. Mizah muhaliftir. Muhalif niteliğine rağmen her iki derginin de mizahı ve muhalifliği bir arada yürüterek, önlerine çıkan engelleri bedeller ödeyerek aştıkları anlaşılıyor.

24 Nisan 1915'te tutuklanıp Çankırı'ya götürölmek üzere ölüm yolculuğuna çıkarılan Ermeni aydınlar arasında Yervant Tolayan da vardı. Tolayan, tutuklandıktan kısa bir süre sonra sağ kurtulan az sayıdaki tarihli kişi arasındaydı. Anılarında 1915'te Ermeni aydınlarıyla birlikte sürgüne gidişini ve kurtuluşunu detaylandırmaktan geri duran Tolayan, savaşın bitimindeki mütareke yıllarının sonunda yurtdışına giden çok sayıdaki Ermeni vatandaş arasında yaktı.

Kendisini Galata Kulesi ile özdeşleştirmişti. "O kule İstanbul'da olduğı sürece ben de İstanbul'dayım." demişti. Ancak gelişmeler, o kule ile arasında bir hayli fark olduğunu göstermekte gecikmemişti. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak yaşadığı İstanbul'dan 1926'da ayrıldı ve Paris'e gitti. Galata Kulesi hep İstanbul'daydı, kendisi ise İstanbul'da kalamamıştı. *Gavros* dergisini Paris'te yine Ermenice olarak yayımlamaya devam etti ve İstanbul'daki okuyucularına da ulaştırdı.

İstanbul sevdalısı Tolayan, Paris'te on yıl kaldıktan sonra, propagandaların da etkisiyle büyük umutlar besleyerek, büyük bir Ermeni göçmen kafilesiyle birlikte 1936'da, vapurla Sovyet Ermenistanı'na gitti. Tolayan'ın tabiriyle "Stalin'in sağlıklı ve doğru politikası sayesinde Türklerin ve Ermenilerin içlerindeki tüm ulusal ve dini bağnazlıkların silindiğı Kafkaslar'da barış içinde yaşamaları", Tolayan'ın hayallerini süslemişti. Ancak Stalin'in kendi rejimine uyum sağlamadığını ve tehlike oluşturduğunu düşündüğü aydınları ıslah etme operasyonu ile Sibirya'ya gönderildi ve istibdat rejiminin kurbanı oldu. Her ne kadar akıbeti belirsiz de olsa, 1937'de öldüğü kabul ediliyor.

Tolayan misali, Zabel Yesayan, Yeğişe Çarents, Vahan Totovents, Mıgırđıç Çanan gibi, Sovyetler Birliğı'nde otuzlu yıllarda kaybolan Ermeni aydınların hapis hane mi yoksa Sibirya'daki ücra çalışma kamplarında mı ömrünü tükettiğı bilinmiyor; mezarı olmayan çok sayıda ismin akıbeti de belli değıl. Aşırı bürokratik Sovyetler Birliğı'nde bu kayıp isimlerin kaydının tutulmamış olması mümkün olmasa gerek ancak Rusya'nın geçmişle yüzleşme kültürünü henüz benimsemediğı anlaşılıyor.

Sivaslı babasıyla aynı yollardan geçen Yervant Tolayan da hem süreli yayın editörü ve gazeteci hem de tiyatro sahnesinin başarılı aktörü ve yöneticisi oldu. Ermeni ulusal figürlerine acımasız eleştiriler yönelten Tolayan, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki Osmanlı toplumunda devrimci-ulusalcı Ermeni siyasi partilerin karşısında yer aldı. Taşnak şarkılarına karşılık Gomidas'ın, Ermeni kadın ve erkek çobanların, Ermeni çiftçinin ve işçinin Ermenistan dağlarında söylediği şarkıları yeğliyordu. İttihatçı şovenistler ve Ermeni milliyetçi partiler ifadelerini birbiri yerine kullanan Tolayan, mensup olduğu Katolik Ermeni ve ayrıca Apostolik Ermeni kiliselerinin de tutuculuğunu görerek kendini laik bir kişilik olarak tanımladı. Elbette bunların bedelini ödedi.

Halkların dayanışma içinde olmasını, Türklerle, Kürtlerle ve diğer tüm halklarla dost olmayı isteyen Tolayan, anılarında sıklıkla antikapitalizmden yana olduğunu vurguluyor ve burjuvazi, kapitalizm, işçi sınıfı kavramlarına başvuruyor. Ermeni sorununa cüzdanlarından bakan Ermeni burjuvalarından bahsederek durduğu yeri belli etmeye çalışıyor. Geniş çevresinde kişisel olarak tanıdığı Türk figürlere de gereken saygıyı göstermekten geri durmuyor.

Tolayan'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ve Mustafa Kemal'e övgüleri de dikkate değerdir. Sahnede anadilini duyma arzusu taşıyan Tolayan'ın Darülbedayi'ye Ermeni aktörlerin alınmaması karşısındaki tepkisi bir sitemden ibaretti: "Ermeni kadın ve erkek oyuncular da inançlarıyla, zevkleriyle, düşünce yapılarıyla, tercihleriyle ve yürekten bağlı oldukları vatandaşlarıyla birlikte Türk sahnesine çıkabilirlerdi". Ermeni oyuncularını bünyesine almayan Darülbedayi ile birlikte Türk tiyatrosunun artık Ermeni oyunculardan gerçek sahiplerine geçtiği yorumu da Yervant Tolayan'a aitti. Darülbedayi'ye alınmayan Ermeni sahne sanatçıları arasında Tolayan'ın kendisi de vardı.

Tolayan anılarında özel hayatından, subjektif izlenimlerinden söz etmiyor. Daha ziyade geçmişin önemli siyasi ve kültürel olaylarının, başkalarının yaşamlarının ve etkinliklerinin mütevazı bir kaydedicisi olarak

görünüyor. Ermeni gazeteleri ve yazarları, çalışma tarzları, aralarındaki rekabetler, Osmanlı Ermeni tiyatrosu, Türk tiyatrosu, Paris'teki Ermeni tiyatrosu, Ermeni ve Türk aktör ve aktrisleri hakkında oldukça detaylı ve birinci elden bilgilerin yanı sıra dönemin siyasi ve sosyal olayları da anılarında yer alıyor.

Tolayan tiyatro sahnesini Mardiros Mınakyan'la tanıyor. Mınakyan'ın öğrencisi olarak anılarında başaktöre oldukça geniş bir yer veriyor. Anıların bir başka önemli bölümü ise geleneksel Türk sahne sanatları hakkında bilgiler sunuyor. Tolayan'ın 1930'lu yıllarda Tulûat, Ortaoyunu, meddahlık, Karagöz, pandomim, hokkabazlık gibi sahne sanatları hakkında kayda geçirdiği bilgiler çok değerlidir.

Anıların 1933 ile 1936 arasında yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Tolayan henüz Paris'ten ayrılmamışken, 1 Ocak 1934'den itibaren *Gavroş*'un sayfalarında anıları tefrika edilmeye başlanmıştı. 1934 ve 1935'te de *Gavroş*'taki tefrika devam etmişti. Tolayan'ın Batı Ermenicesi elyazması anıları Yerevan Edebiyat ve Sanat Müzesi'nde korunmaktadır. Edebiyat eleştirmeni ve çevirmen Henrig Bakhçinyan ve oğlu, tarihçi, romancı, çevirmen, filolog Ardzvi Pakhçinyan tarafından iki cilt olarak düzenlenmiş ve birinci cildi 2008'de Yerevan Edebiyat ve Sanat Müzesi tarafından yayımlanmıştır. İkinci cildi henüz yayımlanmamıştır. Yervant Tolayan'ın anılarının iki cildi birden, Sevan Değirmenciyan tarafından Ermenice yayıma hazırlanarak 2019'da Aras Yayıncılık tarafından basılmıştır.

Tolayan'ın sosyalist ideolojiye gösterdiği büyük saygı ve Ermeni siyasi partilerine karşı aşırı önyargılı tutumu, okuyucuya ilk bakışta modası geçmiş gibi görünebilir. Yaklaşık doksan yıl boyunca bir hayli değişen dünyada bu tür siyasal ve ideolojik çelişkilerin ortaya çıkması anlaşılır bir durum. Yine de, sınırlı bilgiler ihtiva etmesine rağmen Ermeni ve Türk tiyatro sahnesinin tarihine adanmış, adeta bir kültür hazinesi niteliğindeki bu eser ve yazarı Yervant Tolayan, araştırmacılar ve meraklılar için önemli bir kaynak olacaktır.

1 Mayıs 1936 günü, 1850 Ermeni göçmen yolcusuyla Marsilya'dan yola çıkan "Sinaya" gemisi Batum'a gitmek üzere İstanbul'dan geçiyordu. Hayatına yeni bir yön vermenin heyecanı ile dolu Yervant Tolayan da geminin yolcuları arasındaydı. Hayranı olduğu İstanbul'un sularında usul usul süzülürken, doğduğu yerin gözalıcı manzarası, cennet gibi bir Mayıs sabahında, içinde yaşarken fark etmediği güzellikteki Boğaz'ın mis kokulu ve büyüleyici görüntüsü, Tolayan'ın duygu yükünü daha da arttırmıştı. Aynı gün, inanılmaz bir tesadüfle, eski gazeteci ve yazar babası Hovhannes Tolayan'ın cenazesi Pera'daki kiliseden kaldırılıyordu. Bir gün önce, seksen iki yaşında ölen babası, şimdi Sovyetler Birliği'ne doğru yol alan oğluna adeta "iyi yolculuklar" diliyordu.

Bu kısa sunuş yazımın sonunda başladığım yere dönmek istiyorum. Yervant Tolayan ve *Gavros* - Hagop Ayvaz ve *Kulis* ikilisinin birbirinin devamı olduğuna ilişkin yorumumda eksik kalan bir şeyi tamamlamak istiyorum. Hagop Ayvaz ve elli yıllık *Kulis*'ten geriye devasa bir arşiv kalmıştı. Peki Yervant Tolayan ve yirmi sekiz yıllık *Gavros*'tan geriye bir arşiv kalmadı mı? Bu kadar uzun süre devam eden bir yayıncılığın arşivsiz olması mümkün müdür? Elbette mümkün değildir. Hagop Ayvaz'ın yaşamını İstanbul'da sürdürebilmesi, *Kulis* arşivinin günümüze ulaşmasını sağlamıştı. Yervant Tolayan'ın fırtınalı bir dönemde İstanbul-Paris-Sovyet Ermenistanı'nda yaşadığı yılların, *Gavros* arşivinin günümüze ulaşmasına olanak bırakmadığı düşünülebilir. Hiçbir şeyin yoktan var olmadığına inandığım gibi, var olanın da tamamen yok olmayacağına duyduğum inançla, *Gavros* arşivinin de ortaya çıkmasını sağlayacak o kapının hâlâ açık olduğunu umuyorum.